

УДК 159.923

Олена Злобіна

ПРАКТИКИ ЖИТТЄКОНСТРУЮВАННЯ: ДО ПИТАННЯ ПРО ПРОБЛЕМНІ СИТУАЦІЇ В МЕТОДОЛОГІЇ КОНСТРУЮВАННЯ РЕАЛЬНОСТЕЙ

У статті здійснено аналіз можливостей поєднання нарративного підходу, що концентрується на темі конституювання особистісної біографії зсередини через створення власної "міфології" суб'єкта, та соціального конструктивізму, як дослідницької програми, спрямованої на вивчення того, як загальноприйнята в тій чи іншій культурі "консенсусна реальність" формується в результаті соціальних взаємодій. Визначено проблемні ситуації, що виникають при застосуванні зазначених підходів та окреслено шляхи їх подолання.

Ключові слова: практики життєконструювання, наратив, соціальне конструювання, інтерпретація.

Сучасна психологія особистості розгортається у різних системах парадигмальних координат. Під впливом постмодерністських концепцій, що акцентували проблеми багатоманітності і водночас унікальності особистісного буття, посилюється інтерес до осмислення суб'єктивних способів проживання життя, унікальної автобіографії суб'єкта. Водночас проблематика життєконструювання розробляється дещо однобічно, індивідуальна історія життя досліджується переважно у внутрішніх координатах, і якщо культурний контекст принаймні позначається, то соціальний, як правило, залишається поза увагою. Крім того, сам культурний перехід від модерну до постмодерну постулюється не лише як методологічна засада дослідження, а й як онтологічна характеристика суб'єкта, що далеко не очевидно, принаймні для досліджень, що здійснюються в українському контексті. Отже, наявна наукова проблема полягає в суперечності між обмеженістю і почасти неконгруентністю теоретичних підходів, що застосовуються в сучасних розвідках проблеми життєконструювання. Відповідно метою даної статті є спроба визначити наявні проблемні ситуації в методології конструювання реальностей та запропонувати можливі шляхи для їх вирішення.

Ключовими підходами, які визначають проблематику життєконструювання, є екзистенційно-феноменологічний, в межах якого в центрі опиняються питання концептуалізації способів переживання суб'єктом світу, та соціально-конструктивістський, який концентрується на процесах конституювання реальності в дискурсі. В першому підході наголошується на тому, що "суб'єктивні переживання самі по собі володіють здатністю не тільки репрезентувати, але й генерувати", тобто рефлексія забезпечує можливість змін і новизни. Крім того, підкреслюється, що здатність до рефлексування власних переживань відіграє суттєву роль у генеруванні не лише думок і почуттів, а й дій і, зрештою, власної ідентичності суб'єкта [1, с. 357]. Другий підхід спрямований не стільки на особистісні суб'єктивні переживання, скільки на соціальну історію конструювання життєсвіту.

Традиційно методологічні проблеми, що виникають через множинність пояснювальних моделей, пов'язані зі спробами узгодити не узгоджуване. Радикально питання вирішується, як правило, на засадах того ж таки конструювання реальності, тобто визнання того, що фактично реальність і є продуктом концептуалізацій, а отже незалежних критеріїв, якими можна оцінити істинність пропонованих підходів, не існує в принципі. Проте у нашому випадку завдання значно простіше. Феноменологічний і конструктивістський підходи є взаємодоповнюючими і їхнє спільне використання сприяє виявленню багатомірності досліджуваних феноменів. В принципі саме такої об'єднувальної тактики дотримуються як теоретики, так і практики, що займаються проблемами життєконструювання. Досить добре це демонструє, наприклад, Дж.Фрідмен та Дж. Комбс, які у своїй відомій праці "Конструювання інших реальностей" прямо визначають дві засадничі метафори, які стали для них вихідними. Йдеться про "наратив" та "соціальну конструкцію". "Використання наративної метафори приводить нас до того, щоб бачити в житті людей історії і працювати з ними, щоб пережити їх життєві історії, надавши їм значущий і завершений характер. Використання метафори соціальної конструкції приводить нас до того, щоб розглядати способи, за допомогою яких соціальна, міжособистісна реальність кожної людини сконструйована через взаємодію з іншими людьми та людськими законами. Цим також обумовлено фокусуванням на впливі соціальних реальностей на сенс життя людей" [2, с.1].

Нібито все досить добре узгоджено і перед нами чітка дослідницька платформа, на якій наративний підхід, що концентрується на темі конституювання особистісної біографії зсередини через створення власної "міфології" суб'єкта, доповнюється соціальним конструктивізмом, як дослідницькою програмою, спрямованою на вивчення того, як загальноприйнята в тій чи іншій культурі "консенсусна реальність" формується в результаті соціальних взаємодій. Проте оскільки ми перебуваємо межах інтерпретативної парадигми, одразу можна констатувати наявність низки проблемних ситуацій.

Отже, першу проблемну ситуацію ми позначили як *перетворення смислів при інтерпретації*. Таке перетворення можна спостерігати як в умовах, коли теоретичні конструкти, створені в межах теорій соціального конструювання, переводяться у психологічний дискурс, так і при зверненні до концепту наративу у дискурсі соціологічному. Так наприклад, Фрідмен та Комбс вводять до своєї теоретичної платформи з посиленням на Бергера та Лукмана поняття "конкретизація", трактуючи його як подання продуктів людської реальності, як нібито чогось відмінного від людських продуктів – явищ природи, наслідків космічних законів або проявів божественної волі [2, с. 29]. Проте фактично автори "Соціального конструювання реальності" запропонували інший концепт – "об'єктивація", який застосовували для опису процесу "відриву" створених у процесі екстерналізації продуктів діяльності суб'єкта, що призводить до знеособлення реальності, сприйняття її як існуючої поза і не-

залежно від власних творців [3, с. 103].

Хоча ключова сутнісна ознака процесу – відірваність конструктів від суб'єктів, що їх творять, – зазначена Фрідмен та Комбсом вірно, проте у подальшому теоретизуванні вони не торкаються ключових ознак концепту об'єктивації як чинника творення соціальної реальності, а акцентують увагу на небезпеках конкретизації, зокрема наголошують на виникненні у дослідника спокуси підміни реалій конструктами [2, с. 30]. Така інтерпретація фактично виводить нас з поняттєвого контексту конструювання соціальної реальності.

З іншого боку, в дискурсі соціального конструювання небезпека перетворення смислів інтерпретації може бути проілюстрована на прикладі використання П. Бурдьє поняття "нарратив" [4]. З одного боку, автор демонструє глибоке розуміння суті життя як цілісного виявлення суб'єктивної та об'єктивної "інтенції" певного "початкового проекту" у сартрівському розумінні цього слова. Констатується, що життя організоване як історія, розгортається не лише в хронологічному, а й у логічному порядку, а автобіографічна розповідь завжди прагне наділити події смислами. Проте він принципово заперечує можливість аналізувати нарратив лише з середини. На думку Бурдьє, закони, що регулюють виробництво дискурсів у стосунках між габітусом і ринком, мають бути застосовані і для аналізу дискурсу про самого себе. Фактично сумніву піддається сам принцип психологічного аналізу життєвої історії. Бурдьє констатує, що "намагатися зрозуміти життя як унікальну і самодостатню серію послідовних подій, що не мають інших зв'язків, крім асоціювання з якимось "об'єктом", який має єдину константу у вигляді імені власного, майже так само абсурдно, як надати смисл поїзду у метро, не взявши до уваги його схеми, інакше кажучи, – матрицю об'єктивних відносин між окремим станціями" [4, с. 80]. Отже, неможливо "прочитати" історію життя лише у внутрішніх координатах, оскільки смисли, що переводять агента з одного стану в інший визначаються смислами і цінностями зовнішньої соціальної реальності. Показово, що Бурдьє використовує концепт "особистість" як синонім концепту "агент", підкреслюючи діяльну природу суб'єкта життєконструювання. Саме тому в його теоретичній схемі постулюється неможливість обмеження нарративу внутрішньопсихологічною історією, оскільки вона не пояснює і не може пояснити дії агента в соціальних полях.

Така позиція очевидно не могла залишитися поза критикою прихильників біографічного аналізу, зокрема було акцентовано увагу на тому, що сам процес творення історії життя конституює соціальну реальність за допомогою не лише реальних подій, а й за допомогою виробництва "ілюзій", а отже біографія, як форма, що надає досвіду єдності, може бути написана і поза контекстом соціальних інститутів [5].

Фактично описана вище ситуація уточнює і розширює поставлену нами вище проблему перетворення смислів. Можливо, як бачимо, не лише акцентувати в різних контекстах різні моменти, а й *втрачати смисли* при інтерпретаціях. Причому така втрата може відбуватися як у

формі свідомого заперечення певних підходів, так і у формі латентних, не артикульованих, але впроваджених авторами обмежень. Подібну ситуацію можна знову-таки проілюструвати на прикладі книги Фрідман і Комбса. Ними постулюється важливість соціально-конструювальної складової у процесі створення життєвої історії. Автори прямо пишуть, що "соціальні реальності можуть не бути "істотно істинними", але це не перешкоджає їм у наданні реального впливу" [2, с. 37]. Водночас вони фактично ототожнюють культурну реальність із соціальною, розглядаючи проблему осмисленості життя як через культурні, вроджені наративи, так і через особисті наративи, які конструюються щодо культурних наративів [2, с. 33]. Очевидно, що відбувається латентне заміщення понять, що загрожує прямою втратою можливих смислів.

Це тягне за собою наступну проблемну ситуацію – *протиставлення культурних інтерпретацій соціальній реальності*. Щоб чітко виокремити суть проблеми, звернемося до реального дослідження, побудованого на аналізі наративів [6].

Привертає увагу, що серед цілої батареї пропонованих дослідницьких інструментів можливості конструювання наративу відкриваються лише в культурному контексті. Учасникам дослідження пропонувалося, наприклад, конструювання образу себе і своєї біографії з 5 героїв: сюжетів казок і книг; написання автобіографічної історії на будь-який казковий сюжет; написання фантастичного "Роману про себе", сюжет якого мав бути викладений послідовністю з 10 слів і т.ін.

В результаті сукупний матеріал, зібраний у цих та подібних завданнях, був підданий кластеризації. Що ж автор отримав у підсумку? Виявилось, що кластери, які використовуються для самоопису та саморозуміння, відбивають насамперед соціальне самопозиціонування авторів наративів. Кластер "родовід" = "батьківська родина" репрезентував історію інституту сім'ї, кластери "місце і час", "покоління/вік" вибудовують просторові та часові координати життєконструювання, кластер "події і обставини" охоплює різноманітні, в тому числі і соціальні ситуації, кластери "власність і право" та "роль/типаж" розташовують індивіда в соціоструктурних координатах. Водночас культурний контекст виражають тільки два з виділених кластерів, кластери "призначене/доля" та "Я-СВІТ".

Отже, виникає суттєва проблема: орієнтуючись на суто культурні контексти, дослідники втрачають можливість проаналізувати зв'язок між індивідуальними міфами і більш широкими соціальними конструктами. Канва особистісного життя накладається на тканину соціальних вірувань та ідеологій. Маємо певний парадокс невідповідності існуючого теоретичного доробку і його реального впровадження в дослідженнях. Розроблений Н. Денцином ще у 80-х роках минулого сторіччя інтерпретативний підхід до аналізу біографічного матеріалу прямо передбачає необхідність звернення у пошуках смислів до аналізу соціально-історичного контексту [7]. Звідси постає завдання пошуку зв'язків між типами індивідуальних наративів і соціальних наративів груп з обов'яз-

ковим завданням аналізу загальних символів та традиційних елементів, що містяться в соціальних наративах. Покладаючись переважно на глибинні архетипові конструкти, дослідник особистісного наративу ризикує потрапити у полон хибних інтерпретацій, оскільки, як слушно зауважує Б. Робертс, "індивідуальні міфи не можуть існувати окремо від міфів неформальних груп (наприклад, сім'ї) або більш формалізованих (наприклад, ЗМІ)" [8, с. 12].

Нарешті тема поєднання індивідуального і соціального наративів актуалізує проблемну ситуацію визначення *суті соціального дискурсу сучасності*. В процесі дослідження індивідуального життєконструювання має бути вирішене питання визначення сутнісних ознак сучасного соціального наративу. Йдеться про специфіку дискурсу трансформаційного суспільства. Можна говорити, що сама соціальна ситуація має бути теоретично переосмислена з тим, щоб знайти відповіді на запитання, без яких дослідження життєконструювання виглядатиме принаймні неповним. Серед таких актуальних запитань виокремимо наступні. Чи впливає вектор суспільних реконструкцій на рефлексивний проект? Які контексти творить дискурс трансформацій? Чи реперзентують ці контексти добу модерну? В яких контекстах – колективізму та громадської солідарності чи індивідуалізму та конкурентності – розгортатиметься оповідання про індивідуальну історію? Чи можна говорити про специфіку символічних універсумів для різних соціальних груп? Як виявити специфіку текстів, що в них конструюються? Очевидно, що відповіді на ці та інші запитання сприятимуть подоланню методологічних проблем, які існують сьогодні у науковому дискурсі щодо проблем життєконструювання.

1. *Stevens R. The self in the modern world: drawing together the threads / R.Stevens, M.Wetherell / In Stevens R. (Ed.) Understanding the self. – London : Sage Publication, 1996, pp. 339–368.*
2. *Фридмен Дж., Комбс Дж. Конструирование иных реальностей: Истории и рассказы как терапия / Фридмен Джилл, Комбс Джин. – М. : Класс, 2000. – 368 с.*
3. *Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / Питер Бергер, Томас Лукман. – М. : Медиум, 1995. – 323 с.*
4. *Бурдые П. Биографическая иллюзия / Пьер Бурдые // ИНТЕР. – 2001. – № 2. – С. 75-81.*
5. *Мещеркина Е.Ю. К вопросу об иллюзиях / Е.Ю. Мещеркина // ИНТЕР. – 2001. – № 2. – С. 82-83.*
6. *Сапогова Е. "Римейки жизни": конструирование автобиографического нарратива / Е. Сапогова // Известия ТулГУ. Серия "Психология" / Под ред. Е. Е. Сапоговой. – Вып. 5. – В 2-х чч. – Ч.1. – С. 200-228.*
7. *Denzin N. Interpretative Biography / Norman Denzin. – Newberry Park, CA: Sage. – 1989.*
8. *Робертс Б. Конструирование индивидуальных мифов /Брайн Робертс // ИНТЕР. – 2004. – № 2-3. – С. 7-15.*

The article analyzed the possibilities of combining narrative approach that focuses on the issue of constituting personal biography inside by creating their own "mythology" of subject and social constructionism as a research program to study how common in any culture "consensus reality" is formed in result of social interactions. Defined problem situations that arise in applying these approaches and outlines ways to overcome them.

Keywords: *practice construction of life, narrative, social construction, interpretation.*